

МУРЗАЕВ Н.Т.

Эл аралык Кувейт университети

МУРЗАЕВ Н.Т.

Международный Кувейтский университет

MURZAEV N.T.

International Kuwait University

**ТУРМУШТУК КӨРҮНҮШТӨР, ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫ БОЮНЧА ДИЛ
БАЯН ЖАЗДЫРУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУ**

**ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ
НАПИСАНИЯ СОЧИНЕНИЙ О ЖИЗНЕННЫХ СОБЫТИЯХ И ЯВЛЕНИЯХ ПРИРОДЫ**

**FORMING STUDENTS CREATIVITY BY WRITING ESSAYS ON LIFE EVENTS AND
NATURAL PHENOMENA**

Аннотация: Макалада турмуштук көрүнүштөр жана жаратылыш кубулуштары боюнча темаларда дил баян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын калыптандыруу жана өнөктөрүн жөнүндө сөз болот. Балдардын чыгармачылыгы окуучулук кезде калыптанат. Буга мектептин, айрыкча, адабият мугалиминин салымы чоң болот. Сабактан тышкары мезгилде турмуштук көрүнүштөр жана жаратылыштын кубулуштары жөнүндө дил баян жаздыруу жакшы натыйжа берет. Айлана-чөйрөдө болуп жаткан окуялар окуучуну кайдыгер калтырбайт. Окуучу айлана-чөйрөгө кызыгат. Себеби жакын мамиледе болот. Андыктан, алар жөнүндө айтууга жана жазууга оңой. Булар жөнүндө жазуу окуучунун чыгармачылыгына да таасир берет. Бала өзүнүн апасы жөнүндө оболу оозеки айтып, андан кийин жазса, башка окуучулар менен жазганын салыштырса жакшы натыйжа берет. Айрыкча, жаратылыштын кубулуштары боюнча дил баян жазуу окуучу үчүн ыңгайлуу. Мисалы, жаз, жай, күз, кыш темалары окуучуга тааныш жана жакын темалар. Андагы окуяларды кызыгып жазууга болот. Эгер, мында баяндоо арбын болсо, бул мезгилдердеги пейзажды жазууда сүрөттөө колдонулат. Бул темалар окуучунун байкагычтыгын гана өстүрбөстөн, анын сөз менен иштөө чеберчилигин, оюн жазуу аркылуу жеткиликтен беринсиз калыптандырат.

Аннотация : В статье речь идёт о формировании и развитии творческих способностей учащихся путем написания сочинений о бытовых сценах и явлениях природы. Творческие способности детей формируются в школьном возрасте. Школа, особенно учитель литературы, внесет в это большой вклад. Написание сочинений о жизненных событиях и явлениях природы во внеурочное время будет иметь хороший результат. Происходящие в окружающей среде события не оставят учащегося равнодушным. Ученик интересуется окружающей средой. Причина – близкие отношения. Поэтому о них легко говорить и писать. Написание о них также влияет на творчество ученика. Лучше всего получается, если ребенок сначала рассказывает о своей матери устно, затем пишет и сравнивает написанное с другими учащимися. Учащимися особенно удобно писать сочинение о явлениях природы. Например, темы весны, лета, осени, зимы знакомы и близки школьнику. Они могут написать рассказы об этом с интересом. Если в этот период много повествования, то при написании пейзажа

используется описание. Эти темы не только повысят наблюдательность учащегося, но и сформируют у него навыки обработки текстов, доступное общение посредством письма.

Annotation: The article talks about shaping students creativity by writing essays on life scenes and natural phenomena. Children's creativity is formed during schooling. The school, especially the literature teacher, will make a big contribution to this. Writing essays about life events and natural phenomena in extracurricular time will have a good result. The events happening in the environment will not leave the student indifferent. The student is interested in the environment. The reason is a close relationship. Therefore, it is easy to talk and write about them. Writing about them also affects the student's creativity. It works best if the child talks about his mother first orally, then writes, and compares what he has written with other students. It is especially convenient for students to write an essay on natural phenomena. For example, the topics of spring, summer, autumn, winter are familiar and close to the student. You can write stories about it with interest. If there is a lot of narrative here, description is used in writing the landscape of these periods. These topics will not only increase the student's observation, but also form his word processing skills, accessible communication through writing.

Негизги сөздөр: чыгармачылык, коом, жаратылыш, калыптандыруу, өнөктөрүн, чыгармачылык ойлоо, эстетик, окуучу, мугалим, дил баян.

Ключевые слова: творчество, общество, природа, формирование, развитие, творческое мышление, воображение, ученик, учитель, сочинение.

Keywords: creativity, society, nature, formation, development, creative thinking, imagination, student, teacher, essay.

Орто мектепте окуучулар тарабынан жазылуучу дил баяндар тематикасы боюнча экиге : эркин темада жана адабий темада жазылуучу дил баяндар болуп бөлүнөт. Дил баяндардын мындай бөлүнүшүнө орус да, кыргыз да методист-окумуштуулары макул.

Дил баянды классификациялоо талаш-тартыштарды жаратып келген. Практика көрсөткөндөй ал талаштар улам такталып, чечилип келет. Орус жана кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илимдеринде дил баянды классификациялаган окумуштуулардын, методисттердин, практик мугалимдердин ой-пикирлерин, сунуштарын, окуп-үйрөнүп, изилдеп, биз алардын негизинде дил баяндын классификациясын дил баян тууралуу жазылган монографиябызда иреттеп сунуштаганбыз [5;88-95]. Биз муну адабият мугалимдердин жумушун жеңилдетүү максатын көздөп жүргүзгөн элек. Себеби кыргыз адабиятын орто мектепте окутуу предметинде бул маселе толук иштелип чыга элек эле. Албетте, дил баянды классификациялоо маселеси муну менен аяктады деп айтууга болбойт. Аталган эмгекте адабий темада жазылуучу дил баяндардын бардык түрлөрүн көрсөтүлүп, мисалдар берилген. Андыктан ага азыр токтолуунун зарылчылыгы жок.

Эркин тема деп атоо өзүн шарттуу аталыш. Жогорку аталган эмгекте эркин темада төрткө бөлүнүп көрсөтүлгөн. Алар: 1. Турмуштук көрүнүштөр, жаратылыш кубулуштары боюнча ой толгоолору жазылган дил баяндар. 2. Коомдук турмуштун белгилүү көрүнүштөрүн, тарыхый окуялары боюнча жазылган дил баяндар. 3. Искусствонун башка түрлөрүн тууралуу (сүрөт, музыка) жазылуучу дил баяндар. 4. Окуу программасында атайын окутулбаган чыгармалар боюнча жазылуучу дил баяндын татаал түрүн [5;89].

Эркин темадагы дил баяндардын тематикасынын масштабына дагы бир жолу көз жүгүртүп чыгыңыз: бул эмне деген чексиз, көп тема. —Ким бичкени нерсени колуна кармап

кербессе, ал анын бөлүнгөн да жарата албайт!,- деген усталардын сөзү бар. Биз муну дил баян жаздыруунун мисалында негиз мааниде колдонуп жатабыз:

Дил баяндын түзүлүшүн билбеген окуучу анын бир да бөлүнгөн жарата албайт. Ал боюнча дил баяндын түзүлүшүн караңыз (Мурзаев Н.Т. Дил баян жаздыруунун теориясы жана практикасы. –Б.2021. 484 б. – 123-129 б.б.).

Дил баяндын бардык түрлөрүн (классификациясын караңыз – аталган эмгек 94-95 б.б.) боюнча түшүнгөн жок автор толук кандуу дил баян жазуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт.

—Миң уккандан бир кербен, миң кербенден бир жолу кол менен жасаган артык!,- дегендей, толук кандуу бир дил баянды жазып кербеген окуучуну (адамды), рухий чыгармачылык жөнүндө толук түшүнгөн жок деп эсептөөгө болот. Себеби, ал чыгармачылык процесстин өзүн башынан өткөргөн эмес.

Жогоруда шарттуу түрдө төрткө бөлүнүп кербөтүлгөн эркин темалар эмне деген чексиз алкакты, мейкиндикти, мезгилдерди камтып турганын көз алдыга келтирүүнү, элестетүүнү мүмкүн эмес экенин кайра белгилеп кетүүнү ашык болбос. Мына сага: —Дил баян жазууга өмүр бою нүрүнүн керек, эч ким эч убакта жазуу ишинин бул түрүн толук өздөштүрүп бүтүм деп айта албайт, канчалык тереңдеген сайын анын жаңы кырлары жана сырлары ачыла берет. А түгүл өмүр бою мыкты кербем чыгармаларды том-том кылып жазып келген акын же жазуучу да беш-алты беттик дил баянды жазып бере албай калышы мүмкүн. Ааламдын чексиздигиндей эле дил баянды да мейкиндиги чексиз, мүмкүнчүлүктөрүн ченемсиз. Адабияттын, анын ичинде дил баян жазуу өнөрүнүн математикадагы, физикадагы, химиядагы сыяктуу даяр жолдору, —ме мындай жаз!— деп кармата салчу иштелип чыккан рецептери, нүгүн болор шаблондору жок. Бир темада миң адам дил баян жазса, миң түрдүн болууга тийиш!,- деп жазат Абдыкерим Муратов [4:510]. Бул жөн эле бир адабиятчы кооздук үчүн же адабият мугалими өз ишинин оордугун кербөтүүнү, белгилеүү үчүн айта салган сөз эмес... Адабиятчы, сынчы, методист, бул жаатта, айрыкча, дил баян тууралуу төрт -беш методикалык китептин автору, атагы чыккан окумуштуу-илимпоз, профессор, мыкты аңгемелердин чебери, бир нече романдардын автору болгон жазуучу, кыргызга аттын кашкасындай таанымал, сөз кадырын терең билген инсан айтып олтурат. Мындан эле даана, таамай айтуу кыйын. Анткени менен дил баянды ушунча кыйын, оор жумуш деп айтууга деле болбойт дечкүлөр да табылышы ырас, бирок алар чыгармачылык жөнүндө ныпым түшүнгөн жок немелер болушу мүмкүн.

Дил баяндын табышмактуу сыры – ошол чыгарма болгонунда, жана аны жазуунун өзгөчөлүктөрүн бар экени, педагогикалык максатка ылайык жүргүзүлгөн ж.б. өзгөчөлүктөрүн жөнүндө терең теориялык билими жана практикалык чеберчилиги бар адабият мугалими гана окуучуга устат катары кеңеш берип, анын чыгармачылыгын өркүндөтүүгө туура багытта жардам бере алат.

Эркин темадагы дил баяндар чыгармачылык менен жазылат жана аларды баалоо, талдоо, баа коюу нормалары системасы адабий темада чыгармачылык менен жазылуучу дил баяндарга окшош. Ал жогорку эмгекте толук ачылып берилген. Андыктан биз маселелерге токтолбостон, турмуштук көрүнүштөр, жаратылыш кубулуштары боюнча окуучунун жеке байкоолору, ой толгоолору боюнча жазылчу дил баяндарга токтолмокчубуз.

Орто мектепте эркин темада дил баяндар адабият мугалиминин жетекчилиги астында 5-класстан баштап жазылып, 11-класстын бүтүрүүнүн экзамендеринде жазуу менен аяктайт. Адам баласынын турмуштук көрүнүштөр, окуялар, адамдар, жаныбарлар, жаратылыш кубулуштары, сырлары боюнча байкоолору төрөлгөндөн баштап эле башталып, ал аны

өлгөнгө чейин коштоорун акыйкат нчнн айтып коюубуз керек. Демек, турмуштук окуялар, кѳрннштѳр боюнча бала дил баян жазууга чейин эле байкоолор жнргнзп, анча-мынчасы боюнча ой жнгртп, —Бул эмне?! —Бул эмне нчнн мындай?! деген суроолорго ѳз алдынча жооп табууга аракеттениши бизге бала кездеги турмушубуздан эле белгилнн десек чындыкка жатат. Ал турсун алар боюнча ата-эненинен, ага-эжесинен, жоро-жолдошторунан, агай, эжекейлерден сурап ой бѳлншѳрнн эске алуубуз керек.

Демек, окуучу 5-класска адабият мугалиминин колуна келгенге чейин эле турмуштук кѳрннштѳрдн, окуяларды, жаратылыш кубулуштарын, алар боюнча байкоолорун, ойлорун оозеки кепте айтып калыптанышкан. Аларды андан ары ѳнктнрнн, сабатын жогорулатуу менен кошо жазуу жумушун ѳнктнрп ѳстнрнн нчнн кыргыз тили жана адабияты мугалиминин алдында чыгармачылык менен аткара турган иштер турат.

Ал жумуштардын эң биринчиси жана негизгиси дил баян жазууга даярдоо. Окуучунун дил баян жазуу даярдалып жатканын аларга айтып койгон да жакшы – окуучу жоопкерчиликтнн мамиле жасайт. Эң оболу адабият мугалими дил баян жаздыруудан мурда окуучуларга жалпы тиешелнн кнндѳлнк темадагы кѳрннштѳргѳ, адамдарга, окуяларга, жаныбарларга байланыштуу окуучулар менен баарлашуусу керек. Мисалы, —менин апам деген теманы алалы. Ар бир окуучунун апасы бар. Алар чогуу жашашат. Кнн сайын чогуу болушат. Апасынын кнндѳлнк жасаган жумушу, ага кылган, башка бир туугандарына жасаган мамилеси, берген акыл-насааттары, тарбиясы жѳнндѳ класста баарлашуу оозеки дил баяндын сонун нлгнсн болот. Ар бир окуучу ѳз апасы боюнча ѳз ойлорун айтууга ашыгат. Себеби бул окуучуга эң тааныш, жакын тема. Алар ѳздѳрннн аңгеме-дил баяндарында ар кимиси ѳз апасынын жакшы экенин, ага жасаган мээримднн мамилесин, ал апасын жакшы кѳрѳрнн айтышат.

Алардын оозеки дил баяндары тѳмѳнкн текстке жакын. — Менин апамдын аты – мындай. Менин апам эң жакшы. Мен аны жакшы кѳрѳм. Апам да мени жакшы кѳрѳт. Мен апамга жардам берем. Апам жакшы тамак жасайт. Менин тапшырма аткаруума жардам берет! ж.б.у.с.

5-класстын окуучуларынын оозеки дил баяндары негизинен мына ушундай маанини камтыганы практикадан белгилнн. Мугалим оозеки дил баяндарды уккандан кийин, аларды талдап, жалпылоого тийиш. А жалпылоодо ар бир апанын аты эле бѳлѳк болгону болбосо, алардын жакшылыгы, тарбия-таалими, снйктннлнн, мээримдннлнн коѳндой окшош болгонун белгилейт. Ал турсун баары апасын жакшы кѳрп, апалар балдарын жакшы кѳрѳт. Анда баарыңардын апаңар окшош турбайбы? Же айырмасы барбы? Бардык апалар опокшош болсо, анда баарыңар бардык эле апаларды менин апам дейсиңерби? Мындай суроолор окуучуну сѳзснз ой калчоого аргасыз кылат.

Окуучулар: – Жок. Апалар да бири-биринен айырмасы бар. Балдарына кылган мамилеси боюнча окшошуп кетишет.

– Эмесе, ошол айырмасын айткылачы.

Окуучулардын жоопторун угуп, чогултуп жалпыласак ал мындай экен.: апалар ѳң - тнсн, снйлѳгѳнн, ннн, бою, кѳзн, мурду, кашы, чачы, кийими, иши боюнча да, бири-бирине окшобойт экен. Кээ бир ѳзгѳчѳлѳнѳн оозеки-дил баянды да баса белгилегени майнаптуу болмок.

Жогорку баарлашуудан соң, нйдѳн ар ким ѳз апасы жѳнндѳ дил баян жазып келннгѳ тапшырма берилет. Албетте, ушуну менен эле иш аягына чыкпайт. Нйрѳтннчн дил баяндарда биринчи сабак баарлашуу болсо, экинчи сабак окуучулар жазып келишкен дил баяндар

кылдат текшерилгенден кийин жеткиликтин талдоого алынышы сөзсүз керек. Ал нчнн адабият мугалими төмөнкүдөй жумуштарды аткарат: 1. Класстагы окуучулардын ар биринин дил баянын кылдат окуп, текшерет. 2. Сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн туура жазылышына көңүл бурат. Орфографиялык, пунктуациялык, грамматикалык каталар менен иштейт. 3. Сөздөрдүн стилдик максатта туура колдонулушун эске алат. 4. Жакшы жазылган дил баяндарды (ал эмне себептен жакшы аныктайт. 5. Ортозаар жазылган дил баяндарды аныктайт. 6. Начар жазылган дил баяндарды аныктайт. 7. Класстагы психологиялык абалды эске алуу менен жакшы, орто, начар жазылган дил баяндарды бирден же экиден окуучу авторго окутуп угушат. 8. Класста окуучулар менен чогуу талдоого алат. 9. Кээ бир автор-окуучуга тиешелни суроолор берилет. 10. Найден ушул эле темада каталарды кайталабай дил баян жазууга тапшырма берет. Дил баяндын бул этабында баа койбоо керектигин туура көргөн методист окумуштуу А.М.Григина-Земскованын пикирине кошулабыз [3;30]. Дил баянга баа коюу 3-сабакта гана болушу туура деп эсептейбиз. Анда да терең, туура талдоолордон кийин. Мугалимдин мындай жумушту аткаруусу варианттан вариантка карай умтулуу деп аталат. Вариант канчалык ар түрдүн болсо, окуучунун чыгармачыл ойлоосуна ошончолук жакшы шарт түзүлгөн болуп эсептелет.

Жогорку даярдыктарсыз окуучулардын тез дил баян жазуусун талап кылуу алардын акыл-эсин, сезимдерин, окуучулук эркиндигин басмырлоо болуп эсептелет. Мындай метод чыгармачылыкты өнүктүрбөй эле, муунтууга барабар. Анткени окуучунун даярданбай эптеп жазып кутулууга кылган аракетинде эргинин учкуну да болбойт, кыялдануу жок, укканын же окуганын жөн эле кайра айтуу менен мугалимден кутулуунун жолун издейт. Окуучуну мындай жолго түртүн – анын чыгармачылыкка болгон умтулуусун, ынтызарлыгын өчүрөт. —Дил баянды жазууга окуучуну даярдоо сөзсүз керек [1;44].

Дил баян жазууда окуучулардын өтө корккон нерсеси – туура эмес ойду, фактыны жазып алып мугалимге, классташтарыма кнлкн боломбу, уят боломбу деп ойлогонунда. Мындай ой тартынууну жаратат. Адабият мугалими жазылган дил баяндагы каталар, кемчиликтер нчнн окуучулар эч кимдин нстнннн кнлншннн, шылдындашына эч качан жол бербеш керек жана муну ал дил баянды талдоодон алдың эскертиши керек. —Балдар ката кетиришкен сайын тажрыйбага ээ болушат. Тажрыйба ийгиликке кадам таштаган адамдын эң кнчтнн жардамчы куралы болуп саналат,– дейт түрк педагогу Адем Гннеш [2;45]. Ката кетирбеген бир да адам болбойт. Катасын оңдоо менен гана адам өсөт, өнүгөт. Бардык улуу инсандар өз каталарынын нстнннн иштөө менен гана ийгиликтерге жетишкен.

Биз жогоруда окуучу кнндө көрнп, снйлөшнп жнргөн эң жакшы адамы – өз апасы жөннндө дил баян жазуудан баштаганыбыздын жнйөөлнн себептери бар: 1. Окуучу өзг эң жакшы билем деп эсептеген адамы жөннндө анча көп маалымат билбестигин билди. 2. Билгендерин да жеткиликтин айтып бере албастыгын тншнндн. 3. Айтып жатканынын да иреттнн эмес экендигин байкады. 4. Негизгиси, дил баян жазууга да даярдануу керек экенин тншнндн. Турмуштук көрннштөргө кнндө эле айлана-чөйрөдө болуп жаткан көрннштөр, окуялар кирет. —Биздин нй, —Менин мектебим, —Фудбол ойноо, —Ишембиликке баруу, —Экскурцияга чыгуу, ж.б. сыяктуу коллективднн иш чаралар менен катар, —Менин эжем, —Менин досум, —Кош айдоо, —Чөп чабуу, —Пияз, сабиз отоо, Боз нй, —Менин кнчннм, —Нй жаныбарлары, ж.б темадагы жазылуучу дил баяндар кирет.

Жаратылыш кубулуштары боюнча жаз, жай, кнз, кыш, жамгыр, кар, шамал ж.б туралуу жазылуучу дил баяндар окуучунун ушул темадагы байкоолорун, ой жнгнртннснн өстнрөт. Окуучуга ушул аталган темалардын бири боюнча дил баян жазуудан мурда ушул тема

Гннеш А. Балага тарбия бернндөгн адашуулар. Avrasya Press – 2013. 173 б.
Гринина-Земскова А.М. Обучение сочинениям.5-8 классы. – Изд. 3-е стеротип.
Волгоград: Учитель. -117 с.
Муратов А.Ж.Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. –Б.:
—Турар||,2013.-554б.
Мурзаев Н.Т. Дил баян жаздыруунун теориясы жана практикасы. –Б.2021. 484 б.